

ADALÉKOK KOMENSKÝ DIDAKTIKAI TÖREKVÉSEIHEZ MAGYARORSZÁGI MUNKÁSSÁGÁNAK TÜKRÉBEN

Írta: GERÉB GYÖRGY

Elszört pedagógiai munkáitól eltekintve, Komenský legjelentősebb elméleti alkotása a Nagy Oktatástan, közvetlen pedagógiai munkásságának legfontosabb állomása pedig Lissa s mindenekelőtt a magyar Sárospatak. Jelen tanulmány nem bocsátkozik bele Komenský magyarországi tartózkodásának tárgyalásába, annak történeti háttérét ismertnek veszi. Mindössze arra törekszik, hogy fényt derítsen Komenský magyarországi működésének pedagógiai következményeire, s új összefüggésben tárgyalja ezen pedagógiai törekvések jelentőségét a magyar művelődéstörténet szempontjából.

Igyekszünk kihámozni Komenský írásaiból, tankönyveiből és beszédeiből — korántsem a teljesség igényével — azokat a legfontosabb nézeteket, amelyeket a magyar iskolai életben meghonosítani kívánt. Komenský Ámos János sárospataki működésének áldásos idejében összeforrott a magyar néppel. Nem véletlen, hogy a magyar népet a morva mellett egyaránt az »én népem«-nek nevezte s hangoztatta, hogy a magyar nép boldogulásának ügye éppen olyan közéről érinti, mint saját tulajdon népének jövője. Magyarországi működése fő feladatának tekintette, hogy »pallérozott, művelt, kellemes embereket, ne durvákat, nyerseket, műveletlen erkölcsűeket« neveljen. Komenský Magyarországra hozta a műveltebb, gazdaságilag fejlettebb országok kulturális eredményeit, haladó polgári felfogásmódját, hogy ennek nyomán hazai kultúra, anyanyelvi műveltség sarjadjon ki. Nagyon jól látta, hogy a magyar gazdasági viszonyok és társadalmi átalakulás fáziseltolódást mutat az akkori fejlettebb nyugati országok polgári átalakulásához, tőkés társadalmi rendjének kialakulásához képest. A XVII. században a feudális társadalom termelési viszonyai megváltoznak, társadalmi rendje leomlófélben van és a tőkés akkumuláció, a feltörekvő polgári rend egyre erősödő hatalma nyomán kibontakozik a korai kapitalizmus. A feltörekvő polgárság jogokért harcol: egyre több erőt érez ahhoz, hogy lefeszítse magáról a feudális bilincseket, amelyek a haladást gazdasági és kulturális szempontból egyaránt gátolták.

Komenský a XVII. századbeli magyar gazdasági, társadalmi és kulturális állapotok bírálatán keresztül lényegében a feudalizmust bírálta, s a bontakozó, más országokban már fejlettebb kapitalizmus szálláscsinálója akart lenni hazánkban.

Egész magyarországi működésével a polgári átalakulást akarta elősegíteni. Elhozta hozzánk a külföldi egyetemek haladó bölcséletét, a nyu-

gati országok gazdasági és társadalmi fejlettségének hírért, műveltebb pedagógiai tapasztalatait, tanítási eljárásait, könyveit [1]. Ezen országok kulturális vérkeringésében már ott éltek és hatottak Komenský filozófiai és pedagógiai munkái, törekvései, kísérletei.

Magyarországi útja előtt a fejlett kultúrájú országok egymásután hívták meg, hogy terjessze náluk eszméit, reformálja meg iskolájukat. Versengtek érte, keresték barátságát. Lissa, London, Hága, Stockholm után jött el Sárospatakra, hogy az akkori művelt világ szemét Magyarországra fordítsa. »A földkerekség egyik nemzetéről sem lehet annyi dicsőt elmondani, amit a legnagyobb mértékben ne szeretnék elmondani rólad kedves Magyarországom« — írja A nemzet szerencséje című munkájában. Fel akarta nyitni a magyar nemzet szemét; nézzen a fejlettebb országok felé. Tanuljon mesterségeket, fejlessze iparát, kereskedelmét, gazdaságát, becsülje meg a nemzet valamennyi tagját, legyen művelt, emberséges, erkölcsös. Hitt a magyar nép jövőjében, hogy »amint más nemzetnek, ennek a mienknek is meg hozza a sors jobbrafordulását.«

*

Komenský a cseh felekezeti püspöke volt; a vallási villongások idején az őszinte megbékélést, a népek igazi belső békéjét hirdette. Népének, nemzetének hűséges fia, a cseh kultúra rajongója volt, mégis felismerte, hogy saját népének felemelésével egy időben más népeket is segítenie kell, tudományt, kultúrát, humanizmust, szabadságvágyat hirdetett, terjesztett országról országra hosszú, szenvedésteli, küzdelmes vándorútjának egész során. Országok, uralkodók, tudósok és tanítómesterek versengve hívták magukhoz, hogy hozzon feléjük világosságot, tudásának, műveltségének kincseit. De bárhová ment, megmaradt hazája fiának, népét, eszméit nem hagyta cserben, küzdelmeiért csupán azt kérte, segítsék haza szét-szórt és meggyötört népét. Magyarországra is az a vágy vezérelte, hogy ezen az úton olyan politikai összeköttetést szerezhet, amely céljait előbbreviheti. Erre vall az Opera Didactica Omnia III. részének elején tett valamás is: »Híveim beleegyezésével, megbízásával, sőt küldésével útrakeltem annyival inkább, mivel, midőn annyi száműzött morva honfitársam, a fenséges fejedelem városaiba szétszórva, az ő jóságos oltalma alatt élt, méltatlannak látszott, hogy hálánkat, ha valami mód kínálkozik reá, mi is viszont ne tanúsítsuk.« (De Vocatione in Hungariam Brevis narratiuncula).

A pansophicus iskola megvalósítási helye ezért lett Sárospatak, az Orbis Pictus megfogalmazásának időpontja azért esett sárospataki tartózkodására, mert ennek az egész világot szívébe záró cseh hazafinak népe felszabadítására irányuló politikai tervei ezen időpontban éppen Magyarországra irányultak. Igazat kell adnunk O. Chlup-nak: »A minden tudományt tanító iskola és a pedagógiai munka Sárospatakon tulajdonképpen politikai erőfeszítéseinek gyönyörű kerete, amely olyan reményekre irányult, hogy II. Rákóczi György erdélyi fejedelem Svédországgal és a törökökkel szövetségbe, Angolország segítségével új, szerencsésebb helyzetet teremthet a cseh kérdés megoldására.« [2].

*

A magyar gazdasági és társadalmi viszonyok fáziseltolódást mutattak a XVII. században a műveltebb, iparilag is fejlettebb, tőkés termelési mó-

dot megvalósító országokkal szemben. Ennek természetszerűleg velejáró következménye a kultúra területén is megmutatkozott.

Kérdés, milyen tapasztalatokat szerzett ez az idegen, nagyműveltségű vándor rövid ittléte alatt, milyennek látta a magyar gazdasági, társadalmi és kulturális életet, miben látta a kibontakozás útját.

»De cultura ingeniorum« címmel tartott beköszöntő beszédében, valamint a »Gentis felicitas« c. munkájában a művelt nemzet sajátosságairól értekezik. A művelt nemzet Komenský véleménye szerint rendelkezik a következő fő sajátosságokkal:

1. a művelt emberek erkölcsösek s így is viselkednek, 2. a művelt nemzetben rend uralkodik, 3. munkamegosztás van, 4. a természetet céljai szolgálatába állítja, 5. minden földterületet megművelnek, 6. életük, életmódjuk civilizált, 7. egészséges életmódot folytatnak, 8. városaik tiszták, fényesek, népések, tele műtárgyakkal, 9. mindenütt biztonság uralkodik, 10. szeretik a jövevényeket, 11. nem tűrik a tétlen embereket és erőteljes köldűsokat, 12. mindenütt fejlett az ipar, kereskedelem, mezőgazdaság, 13. s ennél fogva a kultúra, iskolahálózat is.

Az egyes pontoknál Komenský a művelt nép jegyeinek felsorolása után mindig ellentét gyanánt a műveletlenek ellenkező sajátosságait emeli ki.

»Remélem, hogy megértettétek, kedves hallgatóim, hogy mi a művelt ember nagy nép és hogy miben különböznek a műveltek a műveletlenektől« — fejezi be fejtegetéseit, nem minden célzás nélkül Komenský. Azért vetíti a magyar nemzet elé ezeket a polgári haladás nyomán kialakult célokat, ideálokat, mert Magyarországon azt tapasztalta, hogy a feudális állapotok folytán a magyar nemzet sokban műveletlen és ezért »dolgok helyett árnyékokat kapdosnak« s »minden szolgálattal, elnyomással, büntetéssel, kínpaddal van tele« [3].

Miért következettünk arra, hogy a műveletlenségből fakadó megállapításokat — habár kifejezetten ezt le nem írja a felsorolásnál — a magyar nemzeti élet, és közállapotokra vonatkoztatja? Elég bizonyíték erre ugyanezen értekezés következő megállapítása: »ami minket magyarokat és morvákat illet, az igazat megvallva, még eddig az enyémnek és a ti nemzeteteknek nem volt elég műveltsége. Innen van, hogy nekünk Európa műveltebb nemzetei közt szellemi tehetségünk folytán semmi különös fényünk nincs« [4].

Komenský olyan nagy jelentőséget tulajdonít a műveltségnek, a lelki tehetségek kiművelésének, ennél fogva a pedagógiai eljárásoknak is, hogy azt az alapjában véve idealista felfogásmódot hirdeti: tegyük műveltté a nemzetet, tanítsuk fiait, terjesszük a kultúrát, mindez maga után fogja vonni az egész gazdasági és társadalmi élet fellendülését. Természetesen ezek a tényezők visszahatnak a gazdasági és társadalmi élet, vagyis az alap fejlődésére, de nem elsődlegesen és kölcsönhatásban érvényesülnek. Nem rőhatjuk fel ma Komenskýnek, hogy ezt világosan nem látta, viszont annál többre értékelhető, hogy a nemzet fogalmának több lényeges jegyét világosan látta, s a gazdasági és társadalmi tényezők szerepét a műveltség egyik előfeltételének tüntette fel.

A fenti megfontolások indokolják azon állításunkat, hogy Komenský magyarországi pedagógiai munkásságának is végső sorban a polgári életforma gazdasági, társadalmi és kulturális megalapozása volt egyik fő célja.

Igy szól a magyar nemzethez: »Nem azért mondom ezeket, hogy szónokoljak, kedves szomszédok, de hogy titeket felgyújtsalak arra, hogy jó tulajdonságaitokat ismerjétek és meglássátok, hogy mi hiányzik még ezek tökéletessé tételéhez.« A cél tehát: az egyetemes művelődés megvalósítása, ezen keresztül pedig a nemzet felrázása, megerősítése, kultúrájának növelése.

Ahogy a gazdasági és társadalmi életben, úgy a művelődés tekintetében is a kultúrált nemzet ezirányú jellemző vonásait tűzi ki célul bevezető beszédében a magyar nemzet számára; az egyetemes művelődés 8 követelményét, segédeszközeit említi meg:

Ezek:

1. a szülők és ápolók gondoskodása, 2. a jó nevelők, 3. a közös iskola. »Boldog nép, melyet sok és bölcsen rendezett iskolában képeznek ki!« 4. A jó könyv. »Ha ezekkel eltéli valamely nemzet tömege, az fényben fog élni«. 5. Művelt környezet, ahol társalognak, 6. gyakorolják magukat, 7. bölcs hivatalnokok, 8. Isten kegyelme.

Etikai intellektualizmusából fakad, hogy ezen célok felismerésétől egyben a természetesen velejáró gyógyulást, fejlődést is várta. Ha az ész felismeri ezeket a célokat, a cselekedet követni is fogja, mert szerinte minden tehetség kiművelődhetik a nemzetben, »ha az emberek engedik magukat az észről vezetettnek«.

A tudás persze kétségtelenül eredményesebb művelődést von maga után a földi javak tekintetében is, hiszen sok a pusztaság vagy félig pusztaság hely, felületesen művelt föld, mely sokkalta több embert táplálhatna, — állapítja meg helyesen — ha gondosan lenne művelve, »s talán tízszerre több gyönyörűségek és ragyogások lehetne — teszi hozzá —, ha javaitokkal élne és azokkal élni tudnának« [5].

A »De cultura ingeniorum« címmel megtartott bevezető beszéde programot tár a magyar vezetők elé. A »Gentis felicitas« részletesebben taglalja az említett beszédben található célkitűzéseket, de a magyar közéletből fakadt példák és tapasztalatok nyomán új megállapításokat is tesz. Amíg a bevezető beszédben — nyilvánvalóan a helyi viszonylatokban való tájékozatlansága miatt — csak itt-ott nyilatkozik a magyar állapotokról, addig a »Gentis felicitas«-ban sokszor kifakadásszerűen, erős hangnemben tesz kritikai megjegyzéseket [6], hiszen saját munkájának akadályozását látja a »műveletlenség« olyan tényezőiben, mint a durvaság, egyenetlenkedés és széthúzás, előítélet, a közügyek és az iskolai nevelés elhanyagolása. Szinte szokatlannak tűnik a békés Komenskýtól az időnkint feltörő erőlyes hang.

Amíg bevezető beszédében ideálként a »művelt« nemzetet állította a magyarság elé, addig a »Gentis felicitas«-ban a »boldog« nemzet lebeg szemé előtt. Nyilvánvaló, hogy itt a művelt és boldog szavak közé egyenlőségjelet tehetünk, mert Komenský polgári törekvései szerint csakis a művelt nemzet lehet boldog, mert gazdasági és társadalmi előfeltétele megvan annak, hogy fiai műveltek legyenek s ennél fogva »bölcsek« az ő mindent átfogó terminusa szerint.

A Gentis felicitas izgalmas röpirat gyanánt hat.

Lássuk, mit tapasztalt a XVII. század nagy vándora, ez az élesszemű kultúrpolitikus az elmaradott feudális Magyarországon, s hogyan akarta művelté, boldoggá tenni a magyar nemzetet.

A) Gazdasági élet.

Komenský megütközve látja, hogy Magyarországon mennyi a műveletlen, parlagon heverő föld s milyen elhanyagolt, korszerűtlen a földművelés. Magyarország nem sűrűn lakott ország, mégsem tudja ellátni a föld a lakosságot, pedig »senki sem tagadhatja, hogy földje jó, s hogy termékenység dolgában Európa legjobb részeivel versenyez. Mégis sok éhezõ akad itt, gyakori az éhínség«.

A magyarországi művelt földek is elmaradnak a korszerű technikával nagy terméshozamot felmutató műveltebb országok földjeivel szemben. Már a bevezető beszédben is megállapította Komenský, hogy »kétszer, háromszor több embert táplálhatna, mint amennyit táplál ez a ti szerencsés földek, ha egészen és gondosan lenne művelve. Mi az oka ennek az áldatlan állapotnak? Mint annyi esetben, itt is arra utal Komenský, »a tudatlanság okozza, hogy ezen az oly termékeny (szerencsés) földön annyi a szerencsétlen, az éhezõ, a rongyos és a mindenben szűkölködõ. Ha ugyanis ezt a földet ésszerűen művelnék, négyszer annyi embert tudna táplálni, minden egyesnek és az összességnek bőven juttatna mindent.« A továbbiakban kifejti, hogy a szakszerű megművelés földi paradicsommá teheti ezt az országot és a föld valamennyi fiát élelemmel láthatja el.

Ehhez azonban arra van szükség, hogy senki sem henyéljen, mindenki dolgozzék. A 42. §-ban arról szól, hogy »itt nem mindenki foglalkozik tisztességes munkával«, a legtöbben (és itt megemlíti a nemeseket és nemnemeseket egyaránt) tétlen, lebzselõ életet kedvelnek, »úgy, hogy kétséges, van-e még egy nemzet, amely ennyire lusta és minden jóra ennyire rest«. Gazdasági ügyeiket sem intézik elég ésszerűen, úgy hogy ha műveltebb nemzetek részeivel összehasonlítjuk, nemcsak a városok, falvak és egyes épületek nyújtanak szomorú képet, hanem a szántóföldek, erdők, kertek és szőlők is.

A röpirat 30. pontjában megállapítja; a magyar gazdasági élet hibája abban rejlik, hogy nem ismerik az okokat, amelyek a bajok megszüntetését eredményeznék. Ha a magyar nemzet tanul a műveltebb országoktól, fellendül gazdasági élete és kultúrája is.

Komenský a fejlettebb országokban a kialakuló polgári rend alapjának tekinti a fejlettebb ipart, kereskedelmet s helyesen utal ezért arra, hogy a technika fejlődésével együtt egyre korszerűbb gazdálkodásra kell áttérni. Tulajdonképpen az elmaradott feudális állapotokat bírálja és ezen a téren is a haladottabb tőkés termelési módot állítja mintának az elavult, ősdi feudális termelési móddal szemben. Elég csak az Orbis Pictus művelődési anyagára utalni ezen a téren.

Már bevezető beszédében ír arról, hogy a természet leigázásához szabad mesterségek üzésére van szükség. Utal a gyűjtés, tehát a tőkés accumulatio jelentőségére, valamint a munkamegosztásra is. »Művelt népben mindenki mindenkinek szolgál, kiki a maga helyén azt csinálván, ami neki s másoknak hasznos« [7]. »A műveltek a szabad mesterségekben gyönyörű-

ségüket találván, azokkal szívesen foglalkoznak» [8]. Arra hívja fel a figyelmet, hogy ne csupán földműveléssel foglalkozzanak, hanem az ipar minden fajával, kereskedéssel, egyszóval a gazdasági élet addigi területeit (a földművelés ágait) a haladás igényének megfelelően jövedelmezőbb foglalkozásokkal egészítsék ki, mert »ebből közvetlenül folyik minden jónak szerencsés előmenetele egészen a bőséig«.

B) Társadalom-rajz.

Komenský külpolitikai szemléletét a cseh testvérek helyzetéből érthetjük meg. Komenský erősen Habsburg-ellenes volt s az erős független nemzeti királytól nem csupán Magyarország, hanem távolabbi cél gyanánt a cseh testvérek és valamennyi elnyomott nép felszabadulását remélte.

A szerencsés, boldog, művelt nemzetet saját kebeléből származó erős nemzeti király vezeti. Ezt a bevezető beszédében nem hangsúlyozta ki, de a Gentis felicitásban már erőteljesen, nyomatékosan írja: »Királyaitokat, akiket testvéreitek köréből szoktatok választani, már régen elvesztettétek: idegenek uralkodnak rajtatok«. Pedig az ellenségek, törökök, németek sokat pusztítják a magyar területeket. A németek rettegett hatalma, a török nép gyakori véres betörései veszélyeztetik az ország békéjét. Arra mutat rá, hogy itt is a tudatlanság mindennek az oka, belekeveredik a magyar nép a dühöngő háborúba, béke idején pedig tétlenségben tölti napjait, nem készül fel a haza védelmére. Magyarország területén sok a nemzetiségi, német, rutén, oláh, török, akikkel helyesen kell bánni. Viszont, az ellenség azt látja, hogy harciatlanok, gyengék vagyunk, pedig így könnyen eltaposhat. Helyes politikai érzéssel az azonos érdekű nemzetek, országok, népek összefogását kívánja (lengyelek, csehek, magyarok, morvák).

A humánus gondolkodású s a polgári életformához szokott Komenský megütközik azon, milyen durván bánnak az elnyomottakkal, az alattvalókkal Magyarországon. Helytelen az a nézőpont, amely Komenský ezen nézetét csupán vallásos gondolkodásmódjából kívánja megmagyarázni, hiszen itt nyilvánvalóan polgári szemléletmódja ütközik ki. A feudális állapotok földhöz kötik a jobbágyot, teljesen kiszolgáltatják földesurának. Ezzel szemben az a Komenský, aki a műveltséget mindenki-re ki akarja terjeszteni, sőt ennek érdekében még közös menzákat is kíván felállítani, a barbárság és műveletlenség fokmérőjének tartja, hogy Magyarországon »minden szolgasággal, elnyomással, büntetéssel, kínpaddal van tele«. Ugyanezt a gondolatot fejezi ki a Schola ludusban, szélesen fejtegeti a politikai és társadalmi kérdéseket, az alattvalók megbecsülésére int. A méhállamhoz hasonlítja azt az államot, ahol a szociális kérdéseket megoldották és a törvények az alattvalók érdekeit szolgálják.

Komenský demokratikus nézőpontja szembenáll a Habsburg-főurak nemzet- és népelnyomó politikájával és a dogmatikus katolikus egyházi felfogásmóddal. Világnézete korának megfelelően sajátos ellentmondásokkal telített. A leghaladóbb, legmerészebb és legforradalmibb gondolatok keverednek benne elavult, naív, ósdi nézetekkel. Ez nem csodálatos. A XVI—XVII. században a korhadtt feudális társadalom düledező romjain már a korai kapitalizmus bontakozik. A feudalizmus előfeltételei és kiváltságai fojtogatják a fel-feltörekvő polgári elemeket és a kibontakozó polgárság

elég gazdasági erőt és forradalmi lendületet érez magában ahhoz, hogy lefeszítse testéről a rozsdás bilincseket. A nyugati országokban, Angliában, Hollandiában, Svédországban gyorsabb ütemben halad a tőkés gazdasági rend kialakulása: a polgárosodás szélesebb alapokra támaszkodik. Így pl. Angliában már a XVI—XVII. század folyamán kifejlődtek és megerősödtek a kapitalista viszonyok, magának a feudális rendszernek a kebelén belül, így lett a feudalizmus a továbbfejlődés akadálya. A fejlődés egyenetlen és egyes országokban lassabb, másutt a kedvezőbb körülmények folytán gyorsabb. Kétségtelen azonban az, hogy a feudalizmus méhében új gazdasági és társadalmi rend vajúdása figyelhető meg.

Ebben az ellentmondásokkal telített légkörben nemcsak az alap, hanem a felépítmény, a társadalmi tudat különböző formái, az intézmények, a gondolatok is telítve vannak ellentmondásokkal. Ezeket tükrözi Komenský világnézete is.

Komenský nem jut addig — s ezt nem írhatjuk rovására —, hogy a feudális társadalom elemzése után nyíltan kimondja annak igazságtalan voltát, s harcot indítson ellene. Külsőleg azt láthatjuk, hogy feltételezi ennek kereteit, az egyházi és állami fennhatóságot és függőséget. Valójában azonban minden tette, írása, reformja alapjában ingatja meg a feudális ideológia merev, haladásellenes nézeteit. Éppen ezért azt mondhatjuk, hogy ezek az ellentmondások tükröződnek Komenský egész munkásságában, s a haladó nézetei merészen mutatnak utat távoli századok felé.

Társadalmi berendezkedés szempontjából természetesnek veszi a feudális hierarchiát. »A gazdának (úrnak) vannak szolgái; a gazdasszonynak szolgáló leányi. Amazok meghagyják (megparancsolják) ezeknek a munkát és felosztják a dolgot, melyet ezeknek véghez kell vinni (meg kell cselekedni) zúgolódás és károsítás nélkül, az melyért adatik nekik a jutalom (fizetés) és az eledel« [9]. Hasonlóképpen »a királyi fölség« s a szolgálatában álló katonaság, nemesség éppúgy természetesnek látszik Komenský előtt, mint a kizsákmányolt jobbágyság, szerinte ez isteni rendelés folytán van így. Mély humanizmusára vall azonban, hogy emberséges bánásmódot követel, egyenlő elbírálást a jogszolgáltatásnál és egyenlő jogot a művelődéshez. »Senkit meg ne fosszanak, ne sértsenek meg, kinek-kinek az övé meglegyen« [10].

A szegényeken való segítés társadalmi módjára nem is gondol, az elnyomók jószívűségére hivatkozik és a megoldás egyik módja szerinte a gazdagok adakozása. »Az adakozás módot tart a gazdaság körül, melyet emberül keres, hogy legyen néki mit adjon a szűkölködőknek. Ezeket megruházza, táplálja és megajándékozza, víg orcával és szárnyas (gyors) kézzel« [11].

Érdekes, hogy Komenský egész életét mind a maga, mind a más népek felszabadításáért folyó harcban töltötte el, de a társadalmi osztálykülönbség igazságtalanságának megszüntetését csak utópisztikus, vallásos elképzelések formájában tudta elgondolni.

Erkölcsei felfogásmódja szerint az élet útján az okosság, a szorgalmasság, mértékletesség, bátorság, békeösszes túrés, emberség, igazságosság és adakozás jótéteményeit kell megvalósítani: A házasság, a család, vendégség, bíraskodás, temetés és játékok betekintést nyújtanak számunkra a kialakuló polgári életmód sajátos ellentmondásokkal telített levegőjébe. En-

nek az útnak a végén az istentisztelet és vallások leírása jelenti a zárórészt.

Az ő felfogásmódja szerint csak annyival különb egyik ember a másiktól, amennyivel tanultabb. Nemes bárki lehet, tanult ember azonban csak munka, tanulás útján [12]. Ezért a tanulás lehetőségét akarja biztosítani mindenki számára. Mivel az elnyomott szegények nem juthatnak ehhez anyagi okok folytán, stipendiumot, tandíjelengedést [13] és ingyenes menzák felállítását [14] kéri szegény gyermekek számára.

Olyan társadalmi körülmények közt tűzi ki ezeket a demokratikus célokat, melyekről kénytelen megállapítani: »Erőszak uralkodik mindenfelé, egyik ember elnyomja a másikat« [15].

Merész és előremutató demokratikus eszményt tűz ki a magyar társadalom elé: »A szerencse állapotának feltétele az összes rendeket megillető közszabadság is. Minél nagyobb körre terjed a jó, annál jobb. Jobb a nap, amely nappal mindenkinek világít, mint a gyertya, amely csak egy embernek, vagy egy úrnak, stb. adja fényét« [16].

C) Belállapotok és civilizáció.

Komenský nagy szomorúsággal ír arról, hogy Magyarországon tétlen, puhány életmódot folytatnak, sok a civódás és perpatvar, az emberek közti bizalmatlanság, széthúzás, erőszak, útonállás, az igazság nem kapja meg a védelmét. Pedig a nemzet meghatározásánál egyenesen hangsúlyozza; a nemzetet nemcsak az jellemzi, hogy az emberek egyazon törzsből származnak, s egy helyen laknak, egy nyelven beszélnek, hanem nemzet az, melynek lakosait a »közös szeretet, az összetartás és a közjóra való törekvés kötelei fűznek össze«.

Még búcsúbeszédében is úgy emlékszik vissza a magyar nemzetre, hogy tart a romlástól, mert az egyetértés nagyon hiányzik a magyar nemzetben. (A Gentis felicitásban keserűen fakad ki: »Kedves magyarok, a belső békét inkább óhajtanotok kell, mint dicsekedni vele. Mert, ha van hely a nap alatt, ahol az irigység és gyűlölet az úr, ahol az emberek belső gyűlölettel és ellenségeskedéssel emésztik magukat vagy legalábbis nem törődnek magukkal, hanem elhanyagolják ügyüket, itt van (ez a hely)«).

Az idegen vándor Komenský azt látta, hogy nincs közbiztonság, az útonállás veszélyezteti a lakosság biztonságát. »A saját házában is alig lehet valaki elég biztonságban, ami aligha történik más országban«, s »az ártatlanság nem találja meg mindig a maga védelmét, a gonoszszágnak messze földön nagyobb a hatalma«, uralkodik az igazságtalanság és »a jók félnek és nyögnek, a rosszak ugrálnak és tombolnak«.

Panaszkodik Komenský, hogy a belső perpatvar és viszály »a törpe lelkek« tunyaságra kárhoztatják az embereket, és »szabadelvű felfogása nem tetszik egyeseknek, akik nem ismerik az emberiséget« (Fortius Redivivus) s megállapítása szerint »csaknem a lehetetlenséggel határos azt remélnünk, hogy sikerül itthon összetartást teremteni és egységbe forrasztani a szíveket, annyira megrögzöttünk a bizalmatlanság és széthúzás rossz szokásában«.

Magyarországon a restség, tehetetlenség, inség lopáshoz, rabláshoz, útonálláshoz, bűnözéshez és nyomorhoz vezet. Az éhség ellen csak munkával lehetne küzdeni, de nincs ki dolgozzék, mert mi a helytelen gazdasági művelés következtében »gazdagok vagyunk koldusokban és piszok-

ban ... sápadtságban, gyakori betegségekben, korai halálesetekben, s ezért sok nálunk a félig kihalt vidék«. Nagy a csecsemőhalandóság. Nincsenek orvosok, patikusok. A népről nem gondoskodnak eléggé egészségügyi vonatkozásban sem; ritkán láthat az ember öregeket, katasztrófálisan csökken a népesség száma.

Mindezekhez járul a tudatlanságból fakadó előítélet minden újjal szemben, amely a bajokra orvosságot, gyógyírt kíván adni, teszi hozzá Komenský szomorúan.

D) Közműveltség.

Komenský visszatér ahhoz a kedvenc gondolatához, hogy a közműveltség megjavítása, a kiművelt emberfők sokasága maga után vonhatja az ország bajainak megszűnését. Nem elég mély gazdasági-társadalmi elemzése ahhoz, hogy a polgári gondolkodásra valló, de elszórtan jelentkező törekvéseit egységes társadalomszemléletbe foglalja: polgári átalakulás kell az alsóbb elnyomott osztályok felemelése útján.

A műveltség fogalmába Komenský a tanultságot is belefoglalta, sőt elsősorban ezt értette rajta a polgári életformák mellett. Amilyen elhanyagoltnak és elmaradottnak látta a magyar gazdasági és társadalmi életet, olyannyira siralmasnak vélte a közműveltség helyzetét is, az iskolák ügyét. »A nevelésre itt a légcsekélyebb gondot fordítják ... az országnak az egész magyarlakta területén nem lehet találni egyetlen elemi iskolát sem (ami hallatlan másutt a keresztények között)« — teszi hozzá megállapításához [17]. A latin iskolákban is korszerűtlenül tanítanak, elavult lélekölő módszerrel. Ennek eredményeképpen a növendékek előtt olybá tűnik az egész tanultság, mint egy áthatolhatatlan erdő, vagy kimeríthetetlen óceán; a tanítók nem rendelkeznek könnyű és biztos oktatási módszerekkel, nevelési eljárásokkal [18].

A közműveltség iskolai elterjesztésének legnagyobb akadályja, hogy a tudományos életnek nem szentelik magukat a magyar ifjak, csupán belekóstolnak abba [19]. Nemcsak a darabos latinságot veti Komenský a sáropataki iskola szemére, hanem azt, hogy a nyelvi ismeretek mögött nincs tartalom, megértett ismeretanyag. Iskolákat kell tehát alapítani, a meglévőket megreformálni — mondja meg véleményét a tapasztaltakról. »Szerencsés az a nemzet, amely bővelkedik jó iskolákban és könyvekben, az ifjúság nevelésére vonatkozó jó intézményekben vagy hagyományokban.« [20].

Komenský bírálata során lépten-nyomon hangoztatja, hogy javítani, segíteni, használni akar, felemelni a műveltség terjesztésével a szeretett magyar népet, a »kedves szomszédot«. A bajokat azonban csak úgy lehet orvosolni, ha az okokat felkutatták [21]. De azokat a magyar nemzetnek is látnia kell, hogy meggyógyuljon, saját javát, hasznát felismerje. »Óh, ha még most, vagy legalább még idejében felismernék, mik szolgálnak javadra! Óh, bárcsak meghallgatnád a jó tanácsot, ha ugyan még tudod! Gyakran hallom, amint fiaid a haza szerencsétlen állapotáról panaszkodnak és ezerszer elmondják ezt a mélyen átértzett panaszt: Szegény, lesújtott hazánk! De bárcsak fel tudnátok fogni, hogy senki sem tud benneteket úgy lesújtani, mint ti saját magatokat, megfontolatlan tetteitekkel« [22].

Itt Komenský elsősorban a tunyaság, munkátlanság, széthúzás mellett arra gondolt, hogy a maradi megszokás útjában áll a tulajdonképpeni orvoslásnak, a bajok feltárásának és kiküszöbölésének. A *Continuatio admonitionis*-ban egyik beszélgetését írja le, melynek során keserűen panaszkolja: »Sajnos, úgy tapasztaltam, hogy igaz, amit Biesterfeld két évvel ezelőtt, mikor Erdélyből először üdvözölt, mondott: »Hiába reménykedel itt! Az egész földön előbb befogadják a jobb módszert és a panszofiai tudományokat, mint ebben az országban; annyira ragaszkodnak itt az emberek az ő szokásaikhoz.« Ugyanezen munkájában leírja: elbocsátását kérte, mert »játékszerűül szolgál nevelési elveivel«. nem akarják megérteni törekvéseit, mindannyiszor beleütközött a régi felfogású tanítók ellenállásába.« Itt semmiféle, az én személyemhez méltó dolgot nem művelnek — mondta a Fejedelemszónynak —, játékszerűül szolgálok nevelési elveimmel annál inkább, minél tovább maradok itt. Midőn azt kívánták, hogy ezekről nyíltabban beszéljek, ezeket mondtam: Az én egész módszerem arra irányul, hogy az iskolák régi eljárása helyett kedveltető és gyönyörködtető módszer alkalmaztassék, s ezt senki nem akarja megérteni. Az elméket egyenesen szolgailag kezelik, még a nemeseknél is: a tanítók szigorú arccal, durva szavakkal, sőt verésekkel is, tekintélyüket fitogtatva, és inkább félelmet, mint szeretetet keltve működnek. Sokszor intettem nyilvánosan és négy szemközt őket, hogy nem ez a helyes út, de mindannyiszor hiába. Tapasztaltam, mondom —, hogy itt a megszokottakat jobb törvényekkel fölcserélni hiábavaló törekvésnek tetszik« [23]. Ugyanez a keserűség csendül ki a *Schola ludus*-ból is (a VIII. fejezet során). Még Búcsúbeszédében is megemlíti, hogy a »mos«, megszokás, konzervatív ellenállás minden újjal, haladóval szemben okozta Magyarországon a legtöbb szenvedését. »... az iskolaügy javítására célzó ezen törekvésünk, mely nekünk vajmi sok különféle küszködést hozott, és egyik munkát a másikra, nemcsak a csömörlésig, hanem majdnem a kétségbeesésig. Mindazáltal győzött az állhatatosság« [24].

Igen mély meggyőződés és »használni akarás« kellett ahhoz, hogy a megtört Komenský folytassa küzdelmeit és mégis eredményeket érjen el Magyarországon. Ezt a hősiecs harcot a humanista ember javítási, segítségi törekvései motiválták, mely részint a cseh nép politikai felemelését, részint pedig a magyar nemzet felemelését, boldogítását célozták, s melyre — mint írta — »a rokoni, testvéri szeretet készítette«. Hitt abban, hogy »amint más nemzeteknek, ennek a mienknek is meg hozza a sors jobbrafordulását, csak ne hiányozzék itt sem a hűséges segítő kéz« [25]. Magyarországi törekvéseit, terveit legtömörebben a *Gentis felicitas*-ban nyújtott programja után fejtette ki: »Ha a körülményeink erre a fokra fejlődnek, lesz-e nálunk boldogabb a világon, nemzetünknek miféle nagyobb szerencsét lehetne remélni, vagy kívánni?« [26].

Komenský kétségtelenül barbárnak, elmaradott feudális, műveletlen országnak találta Magyarországot Velence és a hollandok, s Franciaországhoz képest megújulási szempontból is. Valamennyi pedagógiai munkájában ki-domborítja, hogy ő mindenkinek (értsd az elnyomottakat is!) mindenre való mindenoldalú kiképzését érti közművelődésen, de az elmaradottabb magyar viszonyok taglalásánál erre különös hangsúllyal mutat rá. Nálunk Patakból olyan *Latiumot* akar teremteni, ahol »minden tanulnivágyó nemes-és plebejus együtt lakik« [27]. Megütözve állapítja meg, hogy Magyarországon

milyen kevesen részesülnek iskoláztatásban. Pedig felfogásmódja szerint a barbárság első, legfontosabb ellenszere a széles rétegekre kiterjesztett közművelődés. A *De cultura ingeniorum* című bevezető beszédében is azt kívánta, hogy mindenütt nyissanak iskolákat Magyarországon, a legkisebb falvakban is, hogy ne csupán a városok, de a legkisebb kunyhók gyermekei is iskolába járhassanak, műveltséghez jussanak. Ezért az anyanyelvi iskola elvégzését (mely tulajdonképpen a széles rétegekre kiterjedő, legdemokratikusabb intézmény) mindenkitől egyaránt megkövetelte, akár tovább tanul, akár mesterséget folytat, földet művel.

Azt remélte, hogy az egész nemzet felemelésével bel- és külállapotok megváltoznak, hiszen mindenki művelt lesz, ez magával hozza az eredményesebb gazdálkodást, növekszik a magyar nemzet súlya a szomszéd nemzeteknél is, nő politikai és katonai ereje, az országon belül pedig munka sarjad, tevékenység, megértés, gazdagság, egészség, s az alattvalók és uralkodók számára egyaránt bőség, boldogság fakad. Ennek pedig Koménský szerint megvan a lehetősége, mert »a magasabb műveltség iránt oly nagy szomjúságot« vett észre a magyar népben.

*

Körvonalazzuk röviden, milyen oktató-nevelő munkát tervezett Koménský Sárospatakon.

Elgondolásaiban a nevelés minden ágát megtaláljuk. Az erkölcsi nevelés érdekében a lissai törvényekhez hasonlóan két munkát is szerkesztett [28], de egyébként is többször intette az ifjúságot [29], hogy vetkőzze le az erkölcstelen, rest, tunya, életmódot, szokják hozzá a munkás, dolgos, cselekvő élethez már az iskolában. »A tétlenségnek és a lustaságnak, a népfertőző betegségének a gyökerét az ifjúság rossz nevelésében kell keresni, mivel nem nevelik az ifjúságot az életkedvre, fürgeségre, és a mindenre készséges munkaszeretetre« — írja [30]. Erkölcsi szabályai kiterjednek a felnőttekkel és az iskolatársakkal való viselkedés módozataira, a jó cselekvés gyakorlatára, s megrajzolja az ideális növendék és tanító képét, példamutatását. A jó példa jó követőt, a rossz példa hasonlóan rossz erkölcsű követőt von maga után, ezért az ifjúság nevelésének nagy felelőssége nyugszik a tanítókon. »Biztos, hogy olyanok lesznek a tanítványai, amilyenek ő fogja magát azok előtt mutatni: serények, ha ő is serénynek, lusták, ha ő is lustának fog mutatkozni« [31]. A büntetés és jutalmazás, erkölcsi példa szerepét sűrűn fejtegeti.

Érdekes, hogy a közösségi verseny és közösségi hatás nevelő erejét milyen erőteljesen ajánlja a magyar nevelők figyelmébe. »A tanulók versengése a szorgalom közsörüköve« — írja [32]. A példa és irányítás a nevelő részéről az emberiség, nem a testi fenytéken keresztül éri el igazi hatását — vallja — csakis akkor, ha a tanító atyai szeretettel foglalkozik növendékeivel (*Fortius redivivus*).

Az esztétikai nevelés terén a *De eleganti elegantiorum studio c.* művében találunk érdekes utalásokat. Minden szép forrása felfogásmódja szerint az Isten, aki a szép szeretetét belénk oltotta, »aki ebbe a szép színházba a legszebb nézőt, az embert bevezette« s mindnyájunkba belénk oltotta a szép szeretetét. Az esztétikum mindenkit megnemesít. Szép a termőföld, egy elragadó tájké, hegyek és síkságok tájképe, épületek és állatok, kelle-

mes zene, gyönyörködtető kép vagy beszéd, étel vagy ruha. Ez az életigenlés mennyire elhagyta már a középkori lemondó életstílus sivárságát, mennyire renaissance!

De a leggyönyörűsebb szépség szerinte maga a bölcsesség. Ezen fel fogásmódjával Komenský messze elkerülte azokat a humanistákat, akik a nyelv szépségeit öncélúnak tartották. Nála a latin ékesszólás nem mint cél, hanem mint eszköz mutatkozik, mellyel magas célok felé szép köntössel vezetjük a növendéket [33].

A technikai képzést összekapcsolja a művészi neveléssel, s azt mondja róla, hogy »Növeli az általános szerencsét, ha a művészetek, akár az iparművészetek, akár a népművészetek vezető szerepet töltenek be« [34]. Értethető is ez a korviszonyokból, mint arra később a művelődési anyagnál rá fogunk mutatni. Itt szólnunk majd a testnevelés és értelmi nevelés (oktatás) célkitűzéseiről is.

Miért találhatjuk meg Komenskýnál a nevelés új területeit, a testnevelés és technikai nevelés igénye miért vonult be a magyar nevelésbe éppen a XVII. században? Új tantárgyak jelentkeznek [35]. Minderre az oktatás lényegében újszerű anyaga vethet fényt.

Kétségtelen, hogy Komenský világnézete az idealista és materialista szemlélet határán mozog [35] és éppúgy telítve van ellentmondásokkal, mint a kor, az egész XVII. század, mely a feudalizmus és kapitalizmus mesgyénjén foglal helyet. Még fennáll a vallásos burok, hogy benne megjelenjenek a polgári művelődés csirái, a régi dogmák, hogy átadják helyüket a szabad vizsgálódás eredményeinek, a csalhatatlannak vallott vallási misztikus anyag, hogy megtúrja az őt később kiszorító természetismeret reális tartalmi elemeit.

A Scholae pansophicae delineatio I. részében az ordo rerum, a dolgok sorrendjénél megállapítja a tárgyalandó anyag hierarchiáját. Itt az élen Isten és a vallás áll. Azt írja, hogy a fontosabb dolgokat kell nagyobb súlylyal tanítani, Isten fontosabb, mint az ember, az ember a többi teremtménynél, lélek a testnél, az örökkévaló mennyei dolgok a múlandó földieknél, a vallásosság az erénynél, az meg a tudománynál. Bár így a tudomány az utolsó helyet kapta a felsorolásban, de ha megvizsgáljuk a Sárospatakon írt Orbis Pictus, meglepődünk azon, milyen művelődési anyagot is tartalmaz tulajdonképpen.

Az Orbis Pictus művelődési anyagát összeállítottuk [37]. A polgári gondolat feltörekvésének, a korai kapitalizálódás ismeretanyagának igényét jól nyomomonkövethetjük az Orbis Pictus tananyagának százalékszerinti megoszlása nyomán.

a) Teológia és ennek nyomán haladó erkölcsi ismeretek a teljes anyagnak mintegy 11%-át teszik ki.

b) Természettudományi, embertani, kozmogóniai, technikai, fizikai és kémiai ismeretek mintegy 37%-ot.

c) Növény- és állattenyésztés, ipar és kereskedelem mintegy 23%-ot.

d) Államjogi és civilizációval kapcsolatos ismeretek mintegy 15%-ot tesznek ki.

e) A hátralévő 14% a tudomány, művészet, bölcsélet, sport kérdésével foglalkozik.

Meglepő százalékszerű eltolódás mutatkozik tehát a feudális és valóságos ismeretanyag rovására a renaissance-kori polgári ember szükségletei kielégítésének irányában.

*
*
*

Nem véletlen az, hogy az oktatás kérdéseit Komenský központi helyre állítja. A nyugati, fejlettebb iparral rendelkező országok a gazdasági fellendülés tökéletes ipari kialakulása terén nagy lépéssel megelőzték a közép-európai országokat. Komenský hazájában, de nálunk Magyarországon is, lassabban indul meg az iparosodás, elmaradottabb a gazdasági élet és ennek megfelelően a kultúra is alacsonyabb fokú. »Ami minket magyarokat és morvákat illet, az igazat megvallva, még eddig az enyémnek és a ti nemzeteknek nem volt elég műveltsége. Innen van, hogy nekünk Európa művelt nemzetei közt szellemi tehetségünk folytán semmi különös fényünk nincs.« Amíg Bacon és Descartes hazájában talaj van már a filozófiai kérdések számára, nálunk először olvasótábort kell szervezni, meg kell tanítani az alapvető műveltségi igényre a széles néprétegeket. Éppen ezért nálunk — elsősorban didaktikai feladatot kell teljesíteni, oktatni, a műveltség igényét terjesztetni. Apáczai — éppúgy, mint Komenský — kétségbeesetten hasonlítja össze a magyarság elmaradottságát Nyugat fejlettségével. »... valóban nem igazságtalanul hirdetnek bennünket a szomszédos nemzetek a haladók közt a legsötétebb, legműveletlenebb, buta, tunya, gyermekkortól fogva állati tudatlanságra termett népnek. Akadémiák, akadémiák vagy legalább főiskolák mentenek meg bennünket ettől a gyaláztatótól...« [38]. Magyarországon, a mohácsi csatában függetlenségét veszített, három részre szakadt, kivérzett birodalomban nagy akadályok gördültek a városok, az ipar, a polgárosodás elé. Inkább mezőgazdasági áru-termelés indult meg a XVI—XVII. században, főleg a nagybirtokon. Hazánkban a kereskedő- és uzoratóke felhalmozódása is csak igen nehezen haladt előre és messze elmaradt Európa más, kedvezőbb feltételek közt haladó országaihoz képest [39]. Ezért mondja Komenský sárospataki bevezető beszédjét is éppen a »lelki tehetségek kiműveléséről«: »Föl kell virágoztatni az ország gazdaságát, iparát és ezzel együtt emelni a városok kultúráját. Kiművelt nemzetnek fényes, népes, műtárgyakkal telt városai vannak. A műveletlen ezek helyett pusztaságokat bír, vagy ha valamit városnak nevez, azok csak kunyhók és piszkos házak.« [40]. Ehhez iskolák kellenek, jó módszer és kiváló tanítók. Ki kell jutnunk a skolasztikus iskola labirintusából. Az új iskolának más célt, eszközt, és tanítási módszert kell követnie, és jobban figyelembe kell vennie az ember sajátos természetét. (E Scholasticis Labyrinthis Exitus in Planum.) Ez a kijutás véleménye szerint csakis a dogmatikus, skolasztikus módszerek félrelökése útján lehetséges. Ebben a szellemben tervezi el Komenský a sárospataki panszofikus iskolát. Magyarországi »mintaiskolája« elé azt a célt tűzte ki, hogy »a műveltség igazi műhelye, a bölcsesség igazi aranybányája, a nyelvek igazi munkaháza« legyen [41]. A panszofikus iskola célja tulajdonképpen az ész, kéz és nyelv művelése reális művelődési anyagon. Ilyen értelemben mondja ezt az iskolát »Universalis Sapientiae Schola«-nak [42], máskor meg »Humanitatis officina et Vitae praeludium«-nak [43], ahol

omnes ad omnia omnimodo, azaz mindenki mindenben és minden téren kiművelődhet. Ha ehhez biztos és kellemes módszer járul, akkor nem lesz többé börtön, kintpad, taposómalom, mint a Didactica Magna-ban hangoztatja, hanem »ludus«, kedves mulatóhely. Egyszerűségét, kellemességét pedig az órához vagy malomhoz hasonló rendje fogja megadni [44]. A helyes módszer alapján reméli, hogy »amilyen biztosan kidolgozva kerül ki az, amit a mesteremberek a műhelybe beengednek és amiknek a kidolgozására azok vállalkoznak, olyan biztosan kiművelve kerüljenek ki az iskola műhelyébe küldött elmék is« [45]. Végeredményben ez az új módszer a Magyarországon addig ismert eljárásokhoz képest valóban a következő új szempontokat rejtette magában:

1. Figyelembe vette a gyermek sajátos fejlődéséből adódó tényezőket.
2. Az eddig öncélú nyelvoktatás helyébe ismeretanyagot tükröző és a gyermeki felfogóképességgel megemészthető anyagot illesztett bele,
3. amely a mindennapi élet szükségleteiből fakadó ismeretanyagot fokozatosan egymásra épülő módon közvetített a növendékek felé.
4. Arra törekedett, hogy a régi iskola kínzása helyett oktatási módszere gyönyörűséget szerezzen a növendékeknek,
5. fejlessze értelmi képességeit, gondolkodását, képzelő erejét,
6. az értelmi erővel együtt a kifejezőképességet és a cselekvési készséget is kialakítsa a növendékekben.

Komenský egyik tervezetében tömören megfogalmazta magyarországi módszeres újitó törekvéseit: »a nyelvek legújabb módszerének titka egészen abban rejlik, hogy bizonyos, művészileg megszerkesztett könyvek segítségével által magukhoz az írókhoz biztos, rövid, kellemes út táruljon fel, amely ti. a tanítókat és tanulókat az óhajtott cél felé biztosan, gyorsan és kellemesen vezesse« [1].

Komenský módszeres elgondolása az elméletet a gyakorlattal szorosan összefogja. Mindenütt hangsúlyozza, hogy az igazi tudás abban rejlik, hogy ha valamit elgondolunk, végre is tudjuk azt hajtani és szavakban ki tudjuk fejezni. A Scholae pansophicae delineatio-ban az ismeret és cselekvés egységéről ír, s hangsúlyozza, hogy az ismernivalókat három szemmel láthatjuk meg: az érzékek, az ész és a hit szemével, amelyhez hozzájárul a műszerek műszere: a kéz és a nyelv. Oktatásunknak célja az is, hogy ezeket fejlessze a növendékekben, mert valamennyi tevékenységünk az ész, akarat, mozgató erő és beszédre korlátozódik, melyeknek fő székhelye az agyvelő, szív, kéz és a nyelv [47].

A magyar ipar is azért nem fejlődik ki bírálata szerint, mert »műveletlen állapotban van eszünk, kezünk, nyelvünk«. Ugyanez a gondolat végigkíséri Komenský egész magyarországi munkásságát, panszofiai iskolájának tervezetétől búcsúbeszédéig.

Az Illustris Patakinæ scholæ idea-ban, legelső tervezetében azt sürgette, hogy mindenki csiszolja elméjét, tisztítsa szívét, tökéletesítse kezét, nyelvét ékesszólásra képezze, egyszóval módszerével arra törekszik, hogy »az egész embert emberiességre formálja« [48]. Felfogása mellett következetesen megmaradt s búcsúbeszédében is módszere fő feladatának tekintette, s örökségképpen hagyta a sárospataki iskolára: »a cél hathatósan

előmozdítani az ismeretszerzésben a teljes, szilárd, tiszta és rendezett gondolkodást, cselekvésben az ügyességet s a gondolatok közlésében való ékes-szólást» [49].

A neveléstörténet kevés ember nevével tud korszakot megjelölni, Komenský Ámos János működése azonban egészen új fejezetet nyitott meg a pedagógiában. Nagy gondolkodó volt, tudós, pedagógus, de mellett nemesgondolkodású ember, ki mindvégig hűségese maradt népéhez, s ön-maga nemes eszméihez.

Jegyzetek

- [1] A kérdésről l. bővebben: *Geréb György*: Komenský, a haladó polgárság nagy pedagógusa. Akadémiai kiadó, 1953, 15 skv. lapok.
- [2] O. *Chiup*: Mindenek elrendezésével az emberiség egységéhez. Bevezetés Komenský: Panorthosia, Praha, 1950. c. munkához.
- [3] A lelki tehetségek kiműveléséről (De cultura ingeniorum) *Gulyás József* fordítása, 15. l. (Ha külön fordítót nem említek, mindig reá hivatkozom.)
- [4] A lelki tehetségek kiműveléséről 15. l.
- [5] l. m: 15. l.
- [6] A »De cultura ingeniorum« Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszonyhoz és Rákóczi Zsigmondhoz szólott elsősorban, míg a »Gentis felicitas« II. Rákóczi György megnyerésére irányult mind politikai szempontból (vö. a Sermo secretus ad Davidem tendenciáját különösen a 126—140. §-t), mindpedig az iskolaügy támogatása, a reformok számára való megnyerés szempontjából. Vö. *Kovács Endre*: Magyar—cseh tört. kapcsolatok. Közokt. Kiadón. 1952.
- [7] De cultura ingeniorum. Id. kiad. 5. l.
- [8] Uo. 3. l.
- [9] Orbis Pictus Norimbergae A. 1708. CXXI. c.
- [10] Orbis Pictus 241. l.
- [11] Orbis Pictus 242. l.
- [12] De eleganti elegantiorum studio. III. rész.
- [13] Scholae pansophicae delihaestio III.
- [14] Illustris Patakinæ scholæ idea: »gondoskodni fog kelleni arról, hogy az otthoni szűk vagyoni helyzet senkit, aki a művelődésre vágyik, ne akadályozhasson. Állítani kell majd ti. a szegényebbek ingyen való táplálására közös asztalokat, amilyen nagy számban csak lehet, mert az iskola nagy látogatottságának az az egyetlen alapja, mint a szántóföldön a gazdagabb aratásnak a bőségesebb vetés«. A 10. pontban azt kéri, hogy a szegény cseh gyermekeknek, »a mi égi madarainknak« is szabadjon a magyar »terebélyes fák alatt« meghúzódni.
- [15] Gentis felicitas, 11. l.
- [16] Uo. 22. l.
- [17] Gentis felicitas 46. §.
- [18] Methodi veræ encomia. Ex fabula Daedalo filioque Ariadnæ.
- [19] Laborum scholasticorum in illustri Patakinæ gymnasio Continuatio.
- [20] Gentis felicitas 22. §.
- [21] Uo. 30. §.
- [22] Gentis felicitas 50. §.
- [23] Vö. *Rácz Lajos*: Comenius Sárospatakon. Bp. 1931. 230. l.
- [24] Búcsúbeszéd. Ford. *Dezső Lajos*.
- [25] Gentis felicitas. 119. §.
- [26] Uo. 89. §.
- [27] Deliberatio de Latio a Tiberi ad Bodrogum transferendo. A Schola Pansophica IV. részében, 5. §.
- [28] Præcepta morum in usum Iuventuti collecta, Anno 1653 és Leges scholæ bene ordinatæ. Anno 1653.
- [29] Például a Fortius kiadásának előszavában, azután 1652-ben Fortius redivivus sive de pellenda Scholis ignavia c. művében.

- [30] *Gentis felicitas* 62. §.
- [31] *Scholae Latinae tribus Classibus divisae Delineatio* III. fejezet, 5. §.
- [32] *Scholae Latinae tribus Classibus divisae Delineatio* III. f. 4. §.
- [33] Vö. *De eleganti elegantiorum studio* 2. rész. 4. §.
- [34] *Gentis felicitas* 19. §.
- [35] Pl. a történelem és földrajz.
- [36] Vö. erre nézve *Robert Alt*: I. m. 38—42. l. és *Geréb György*: i. m. I. fejezetét.
- [37] Vö. *Geréb György*: *Az Orbis Pictus, mint Komenský didaktikai törekvéseinek tükré*. Pedagógiai Szemle, 1955. 5—6. sz. 493—511 l.
- [38] l. *Apáczai Csere János*: Az iskolák feletti szükségesség voltáról és azon okokról, amelyek miatt a magyaroknál barbár állapotok vannak. Az idézetet l. Magyar irodalmi szöveggyűjtemény, I. köt. Szöv. gy. a régi magyar irodalomból. I. rész. Szerk. *Waldapfel József*. Tankönyvkiadó Bp. 1951. 570. l.
- [39] Vö. *Pach Zsigmond Pál*: Az eredeti tőkefelhalmozódás Magyarországon. Szikra. 1952. 12. l.
- [40] *Comenius*: A lelki tehetségek kiműveléséről. Ford. *Gulyás József*. Magyar Pedagógia. 1930. 1—6. Kiny. 6. l.
- [41] *De cultura ingeniorum*. id. ford. 2. l.
- [42] *Scholae Pansophicae Delineatio*.
- [43] *Schola ludus*.
- [44] Vö. *De eleganti elegantiorum studio* id. ford. 7—8. l. A dolgok hely- és időrendjére, egy időben való tanévkézdésre, az órák és anyag rendjére ad útmutatást a magyar nevelőknek a *Schola pansophicae delineatioban* (I. rész), az osztályok és tananyag sorrendjére a *Scholae Latinae tribus classibus Delineatio* bevezetőjében, továbbá a *Vestibulum és Atrium* előszavában.
- [45] *Schola ludus* előszava.
- [46] *Scholae latinae tribus Classibus divisae Delineatio* 2. fej. 6. §.
- [47] *De Cultura ingeniorum*. id. ford. 3. l.
- [48] L. a tervezet 6. pontját!
- [49] *Laborum Scholasticorum Patakini Obitorum Coronis* 3. rész. *Dezső L.* ford.